

УДК 340.114.5 + 159.955.4

*Сенчак І. І.**викладач кафедри державно-правових дисциплін
(Національний університет "Острозька академія")*

ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ КОМПОНЕНТ У МЕХАНІЗМІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Дослідження рефлексії як особливо важливого інструменту розвитку людини завжди було і залишається надзвичайно актуальною проблемою багатьох сфер науки.

Рефлексії, як специфічній родовій властивості людини, приділяли увагу філософи різних часів, зокрема: Аристотель, Плотін, Августин, Р. Декарт, Дж. Локк, Лейбніц, І. Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, Б. Спіноза, П. де Шарден, М. Гайдеггер, Е. Жильсон, Ж. Марітен та ін.

Згідно із визначенням, що наведене у тлумачному словнику сучасної української мови, рефлексія – це самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом [1, с. 1028].

На даний час межі застосування поняття "рефлексія" стали дуже широкими, і хоча це поняття й вивчалось здебільшого через призму філософії і психології, на сьогодні рефлексія стала предметом активних дискусій фахівців із багатьох інших наукових сфер: педагогіки, юриспруденції, соціології та ін., з'явилися також її дослідження у технічних спеціальностях.

Історія психології показує, що поняття рефлексії у ній зовсім не нове. Воно зустрічається вже у перших психологічних дослідженнях процесу мислення. Серед відомих зарубіжних дослідників рефлексії у

сфері психології варто згадати таких як: А. Буземан, який першим із психологів запропонував виділити дослідження рефлексії і самосвідомості в окрему особливу галузь і назвати її психологією рефлексії, також Дж. Холмс, Т. Ньюком, Ч. Кулі, Г. Гібш, М. Форверг, М. Браун, Д. Дернер, В. Маттеус, Дж. Флейвелл, Ж. Піаже, Д. Елкінз, Д. Редфорд та багато ін.

У Російській імперії термін "рефлексія" вперше почали використовувати у 30-40-х роках ХІХ ст. і пов'язано це було із поширенням ідей класиків німецької філософії. Організуючою силою, яка ініціювала у радянські часи вивчення проблеми рефлексії став Московський методологічний гурток (ММГ). У його рамках вже в кінці 50-х років розпочалися, а у 60-х роках зайняли суттєве місце розробки з рефлексії на різноманітних тематичних семінарах, у тому числі – спеціально присвячених рефлексії. До розробки рефлексивної тематики були підключені педагоги і психологи, математики і фізики, дизайнери і історики, культурологи і т.д. Незважаючи на певні надбання учасників ММГ у вивченні проблеми рефлексії, до поч. 80-х років ХХ ст. у гуманітарних науках саме слово "рефлексія" практично не вживалося, опинившись в якомусь "напівлегальному" становищі, і, як зазначають Н. Г. Алексєєв та І. С. Ладенко [2], деякі психологи навіть плутали рефлексію із рефлексом.

Серед вітчизняних науковців, які зробили вагомий внесок у дослідження проблеми рефлексії, у першу чергу, варто згадати відомих вчених, таких як С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, А. Н. Леонтєв, І. М. Сеченов, Б. Г. Ананьєв, П. П. Блонський, Н. Г. Алексєєв та ін. Ними було розроблено поняття рефлексії у якості одного із роз'яснювальних принципів організації і розвитку психіки людини, і, перш за все, її вищої форми – самосвідомості.

Незважаючи на те, що за останні два десятиріччя у психологічній науці рефлексії приділяли активну увагу багато відомих науковців,

вважаємо, що і зараз особливо актуальним є її вивчення у контексті психології і суміжних із нею сфер. Зокрема, вважаємо, що необхідно визначити місце рефлексії у юриспруденції і акцентувати на її значенні як у професійній роботі юристів, так і у повсякденному житті будь-якої особи при застосуванні правових норм.

Аналізуючи наукові праці, присвячені вивченню рефлексії, примітним є факт виділення і дослідження багатьох її видів: педагогічної, саногенної, екзистенціальної, культурної, національної, моральної, криміналістичної і ін. На нашу думку, особливо актуальним також є дослідження правової рефлексії, як невід'ємного компонента у механізмі формування правосвідомості.

С. Ю. Степанов та І. Н. Семенов [3], вивчаючи проблему рефлексії зазначають, що вона досліджується у чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному та інтелектуальному, і як підтверджують численні дослідження, кооперативний і комунікативний аспекти рефлексії відображаються у колективних формах людської взаємодії, а особистісний і інтелектуальний аспекти мають індивідуальний характер прояву.

Правову рефлексію ми визначаємо як індивідуальну форму прояву людської психіки, а тому її специфіку можна досліджувати у інтелектуальному та особистісному аспектах.

У інтелектуальному аспекті правова рефлексія є процесом співвідношення особою своїх знань про право і способу своєї діяльності, пов'язаної із застосуванням норм права, зі специфікою умов, за яких цю діяльність необхідно виконати.

У особистісному аспекті правова рефлексія є процесом переосмислення своєї власної поведінки, пов'язаної із ставленням до норм права та їх реалізацією. Вона виступає інструментом здійснення аналізу власної правосвідомості.

У колективній формі прояву рефлексію над нормами права вважаємо рефлексією права, і характеризуємо поняття "правова рефлексія" та "рефлексія права", на нашу думку, важливо відмежувати їх одне від одного, і таким чином заперечити їх синонімічне використання.

Об'єктом рефлексії права є система права, а її предметом виступають норми права (законодавчі та інші нормативно-правові акти, що діють у суспільстві), правові принципи, ідеї та концепції, що формуються в цілому суспільством. На нашу думку, говорячи про рефлексію права, її можна досліджувати у кооперативному та комунікативному аспектах, коли реалізуються колективні форми діяльності, пов'язані зі створенням та вдосконаленням норм права і їх реалізацією окремими групами чи в цілому суспільством. Для прикладу, коли законодавець приймає нові норми права, чи вносить зміни до існуючих, то цій дії передуює усвідомлення необхідності врегулювання певного виду суспільних відносин, оскільки з'явилися нові умови, які вимагають таких змін. Таке переосмислення суспільних відносин є проявом кооперативного аспекту рефлексії права. У цьому випадку головним є результат рефлексії права, а процесуальний механізм її здійснення має другорядне значення. Схожа ситуація і з комунікативним аспектом рефлексії, у якому рефлексія права виконує функцію регулювання, розвитку та пізнання нових правових уявлень про інших суб'єктів у процесі міжособистісного спілкування.

Наслідком рефлексії права є головним чином суспільні надбання – це удосконалення і зміна норм права, прийняття нових нормативно-правових актів у залежності від потреб регулювання суспільних відносин, що динамічно розвиваються. Саме рефлексія права є одним із чинників, що забезпечують динамізм права, в той час якправова рефлексія має, перш за все, особистісне значення, адже її наслідком є ріст рівня знань про норми права і підвищення рівня індивідуальної правової свідомості.

На відміну від рефлексії права, об'єктом правової рефлексії є особистість, а її предметом – свідомість, адже рефлексуються певні знання про право, а також певні правові цінності, що сформувалися у свідомості особи. Також ми вважаємо, що здатність особи до правової рефлексії можна набувати, розвивати, підвищувати її рівень, а рефлексія права – це певний глобальний процес, який акцентується за його результатом і залежить значною мірою від рівня сформованості правової рефлексії кожної особи. Однак кінцевий результат рефлексії права і правової рефлексії зводиться до спільного – формування правової свідомості, правової культури і розвинутого правового громадянського суспільства.

На нашу думку, правова рефлексія може бути повсякденною і професійною, і в залежності від свого виду впливає на формування відповідно повсякденної чи професійної правової свідомості, а тому необхідно розмежовувати і такі поняття як "правова рефлексія" юриста та "професійна рефлексія" юриста. Вважаємо, що юрист володіє як професійною, так і повсякденною правовою рефлексією, адже у житті він не обмежується тільки професійними правовідносинами. Щоправда, рівень повсякденної правової рефлексії у юриста значно вищий, аніж у пересічної особи, бо під впливом професійних знань у нього значно краще розвинуті розуміння та аналіз норм права, з якими він стикається у повсякденному житті.

Повсякденна правова рефлексія має місце тоді, коли особа реалізує сімейні, побутові чи суспільні правовідносини, вона притаманна кожному, незалежно від професії особи. При її застосуванні людина здійснює усвідомлення себе у правовому суспільстві, вона аналізує різноманітні знання про право, і в результаті стає суб'єктом певних правовідносин, які не стосуються виконання професійних обов'язків. Адже кожен досить часто у повсякденному житті стикається із необхідністю застосовувати ті

чи інші норми права: реалізація виборчого права, укладання правових договорів, сплата податків і т.п.

Професійна рефлексія юриста пов'язана виключно із професійними правовідносинами і її предметом є усвідомлення юристом себе у професії. Професійна рефлексія юриста формує у нього правове бачення своєї діяльності та її аналіз і є ключовим ядром його правової рефлексії, оскільки має значний вплив і на рівень повсякденної правової рефлексії.

Отже, предметом правової рефлексії юриста є не тільки усвідомлення себе як фахівця у професії, а також усвідомлення себе та своєї ролі як особистості у правовому суспільстві. І тому можемо констатувати, що професійна рефлексія юриста є підвидом і складовим компонентом його загальної правової рефлексії.

Також можна виділити підвиди професійної рефлексії юриста: науково-правову і практично-правову рефлексії. Адже якщо взяти до уваги думку Е. П. Новичкової [4, с. 111] і С. С. Розової [5, с. 35], які зазначають, що наукова рефлексія – це складний комплекс явищ, до якого відносяться різні форми усвідомлення вченими особливостей, умов, проблем, завдань і т. д. своєї діяльності, стану своєї галузі знань, її основних проблем, тенденцій і перспектив розвитку, то можна зробити висновок, що здійснення наукової рефлексії у галузі юриспруденції науковцями-правниками буде мати всі ознаки науково-правової рефлексії. Відповідно, усвідомлення юристами-практиками особливостей, умов, проблем, завдань своєї практичної діяльності, аналіз своїх професійних дій необхідно вважати практично-правовою рефлексією.

У структурі практично-правової рефлексії юриста також можна виділити складові підвиди за суб'єктом правової діяльності: рефлексія судді, слідчого, прокурора, адвоката, державного виконавця, нотаріуса і т. д.; або за сферою практичної правової діяльності: судова, криміналістична і т. п. Зокрема, криміналістична рефлексія досліджувалася

Г. А. Зоріним [6], який вважає, що технологія застосування методу рефлексії полягає у тому, що криміналіст ніби займає позицію учасника слідчої дії і з цієї позиції розглядає самого себе, увесь процес спілкування, аналізує минуле і прогнозує перспективу розвитку дій. Г. А. Зорін зазначає, що це мислення про мислення з приводу розслідуваної справи [6, с. 7]. Звісно, що криміналіст у процесі своєї діяльності аналізує і норми права, які регулюють порядок проведення слідчих дій, відповідно це підтверджує, що криміналістична рефлексія є складовою правової рефлексії. Підсумовуючи розгляд структури правової рефлексії, наводимо її схематичне зображення (Мал. 1).

Мал. 1. Схематичне зображення структури правової рефлексії

Для встановлення значення правової рефлексії необхідно проаналізувати психологічні механізми формування правової свідомості та визначити у цьому складному механізмі місце та роль правової рефлексії.

Як зазначає О. Ф. Скакун [7], правосвідомість є однією із форм суспільної свідомості, вона є системою ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які

виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. Про її особливе суспільне значення наголошують як науковці-правники, так і психологи. Для прикладу, на думку М. І. Енікєєва [8], правосвідомість – це психологічна основа реалізації норм права і вона дуже тісно пов'язана із головними суспільними цінностями, що охороняються нормами права, а недостатній рівень її розвитку може звести взагалі нанівець найдосконаліше законодавство. І. А. Ільїн [9] розглядав правосвідомість як сукупність поглядів на право, на державу, на всю організацію суспільного життя, і відзначав, що людина без правосвідомості буде жити власним свавіллям і терпіти свавілля від інших.

Доречно зазначає О. В. Колеснікова [10], що будь-який юрист повинен зрозуміти та визнати, що саме правосвідомість є тим "органом", без якого не можна жити правом, вступати у правовідносини з іншими людьми, підтримувати правопорядок, прагнути про права, створювати суд, організувати приватні організації та публічно-правові організації, приймати участь у виборах, бути службовцем. Але хибно вважати, що правосвідомість притаманна усім людям первісно і однаковою мірою. Її необхідно виховувати, зміцнювати та підвищувати протягом усього життя. Отож, які ж механізми формування цієї важливої форми свідомості?

Безумовно, що у реальності правосвідомість відображається як цілісний компонент свідомості людини, однак, для з'ясування механізмів її формування і визначення ролі правової рефлексії у цьому процесі, ми скористаємося структуризацією правосвідомості, здійсненою теоретиками права. Відомо, що правосвідомість є складним структурним утворенням і складається із декількох компонентів: ідеологічного, психологічного, поведінкового. Ми взяли за зразок схематичне зображення структури правосвідомості, яке наводить проф. О.Ф. Скакун (Мал. 2), з якого випливає, що правосвідомість складається із правової ідеології, правової

психології та правової поведінки і відповідно містить ідеологічний, психологічний та поведінковий компоненти.

Правосвідомість		
Правова ідеологія	Правова психологія	Правова поведінка
ідеологічний	психологічний	поведінковий

Мал. 2. Схематичне зображення структури правосвідомості

Правова ідеологія є системою правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення у сутність правових явищ. І як зазначають В. М. Корельський і В. Д. Перевалов [11], до правової ідеології можна віднести і роздуми про право освідченого селянина і працю Г. Гегеля "Філософія права". Формування правової ідеології завжди пов'язане із рефлексивними механізмами, оскільки під час таких роздумів власне і аналізується досвід та наявні знання про право, відбувається його переосмислення і, безперечно, створюються нові знання, що і є процесом, який ми називаємо правовою рефлексією, чинником розвитку та еволюції правової ідеології особи. У більш масштабному прояві правова рефлексія, що відбувається у всіх членів суспільства, призводить до рефлексії права та має наслідком зміну суспільної правової ідеології і відповідно – суспільної правової свідомості.

Отже, у процесі формуванні у правовій свідомості її компоненту – правової ідеології, присутня правова рефлексія, яка відображається переважно в інтелектуальному аспекті її прояву, оскільки рефлексуються принципи, ідеї та концепції, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, а на зміну їм з'являються нові.

Психологічний компонент правової свідомості містить сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ. Це неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення до права, правових явищ, що й є правосвідомістю, яка походить з повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемно, тобто правова психологія не осмислена теоретично, не упорядкована логічно. В ній провідним елементом є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності. При формуванні цих почуттів та емоцій також відбуваються рефлексивні процеси і правова рефлексія активно проявляється у особистісному її аспекті. Адже у цей момент відбувається самовизначення особистості, переусвідомлюються мотиви, чинники, емоційні переживання, які раніше не усвідомлювалися, відбувається перегляд ціннісно-змістової сфери.

Поведінковий компонент правової свідомості є процесом переведення правових норм у реальну правову поведінку і через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного компонентів. Відповідно у поведінковому компоненті правова рефлексія проявляється як у інтелектуальному, так і особистісному аспектах. Правова поведінка особи передбачає осмислення наявної ситуації, визначення правомірності та протиправності майбутнього вчинку, формування готовності до цього правового вчинку.

Аналіз ставлення людей до нормативно-правових актів дає підстави виділяти у правосвідомості інформаційний і оціночний елементи [11, с. 326-327]. Інформаційний – це наявність у свідомості певного обсягу інформації про нормативно-правовий акт. Інформаційний рівень є обов'язковим у структурі правосвідомості, оскільки без нього (коли відсутня будь-яка інформація про правову норму) не може існувати жодного ставлення до правосвідомості. Коли ж людина, отримавши якусь

інформацію про правову норму, певним чином її оцінює, порівнює зі своїми принципами та цінностями, – відображається оціночний елемент правосвідомості.

Звідси випливає, що правова рефлексія у інтелектуальному її аспекті має місце при аналізі особою поінформованості про правову норму і встановлення розуміння її змісту. Чим краще сформована у особи здатність до правової рефлексії, тим краще вона зможе аналізувати наявні знання про правові норми і таким чином сформує нові навички правової поведінки за наявності ситуації, яка раніше не траплялася у її житті.

В особистісному аспекті правова рефлексія відбувається під час оцінки свого ставлення до норми права, а також оцінки свого ставлення до прав інших осіб, тобто в оціночному елементі правосвідомості. На думку О. В. Колеснікової [10, с. 16], правова свідомість юриста, перш за все, повинна відрізнятися особливим ступенем розвитку сприйняття іншого як цілісної унікальної особистості, оскільки кожна людина, навіть злочинець, завжди ширше, глибше будь-якого свого окремого вчинку. З приводу цього І. А. Ільїн [9] зазначав, що слідчий, суддя, керівник та законодавець, які не спроможні втілитися у чужу душу силою уявлення та забажати цього своєю волею, не зможуть справитися зі своїми завданнями і це наочно доведено досвідом тоталітарних держав. Високий рівень правової рефлексії у особистісному аспекті її прояву формує особливо позитивне і правильне ставлення до правових норм, впливає на правову оцінку інших осіб, і допомагає повною мірою оцінювати внутрішній зміст своєї індивідуальної правосвідомості.

Таким чином, проаналізувавши структуру і механізми формування правосвідомості, ми наголошуємо на необхідності вивчення особливостей та умов розвитку високого рівня правової рефлексії у особи, що безумовно впливатиме на рівень її правосвідомості. Адже саме від рівня правосвідомості суддів, слідчих, законодавців залежить правопорядок,

правосуддя, зміст законодавства держави. Чим вищою є правосвідомість, тим вищим є патріотизм та відповідальність перед власною совістю та своєю Вітчизною, тим міцніше демократичний рівень правопорядку.

Порівняння окремих аспектів рефлексії, які мають різну направленість, дає можливість визначити основну функцію рефлексії – це підвищення ефективності особистості у соціумі і у діяльності. На нашу думку, основна функція правової рефлексії зводиться до формування високого рівня правової свідомості особи, рівня її правової культури і як наслідок – зростання правової культури суспільства в цілому.

Правова рефлексія виступає джерелом розвитку і новацій. Вона є не просто усвідомленням того, що є в людині; правова рефлексія є чинником, який змінює людину, її індивідуальну правову свідомість, людину як особистість, її здатність до пізнання правових норм і діяльності, що пов'язана з їх застосуванням; правова рефлексія формує можливість по новому оцінювати правові норми.

Юрист, який рефлексує, здатний до саморозвитку, він направлений на культурні традиції і спроможний до пошуку у собі духовних і моральних якостей, для нього принцип верховенства права стає домінуючим. А тому дослідження психологічної сутності правової рефлексії, механізмів її формування є необхідним для з'ясування факторів, які впливають на інтенсифікацію рефлексивних здібностей при застосуванні правових норм.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень / В. Т. Бусел (уклад. і голов. ред.). – К.: Ірпінь; ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.

2. Алексеев Н. Г. Направления изучения рефлексии / Н. Г. Алексеев, И. С. Ладенко // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, Сибирское отд-е, 1987. – С. 3-12.
3. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопр. психологии. – 1985. – №3. – С. 31-40.
4. Новичкова Е. П. Рефлексия как фактор динамики культуры / Е. П. Новичкова // Рефлексия в науке и обучении (Сборник научных трудов). – Новосибирск, 1989. – С.109-115.
5. Розова С. С. Рефлексия учёных как фактор функционирования и развития исследовательских программ / С. С. Розова // Методологические проблемы научно-исследовательских программ. – Новосибирск, 1983. – С. 35.
6. Зорин Г. А. Криминалистическая рефлексия в процессах расследования, обвинения и защиты: Учеб. пособие / Г. А. Зорин. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 109 с.
7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун ; Пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
8. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология / М. И. Еникеев. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 752 с.
9. Ильин И. А. О монархии / И. А. Ильин // Вопросы философии. – 1991. – №4. – С. 107-108.
10. Колеснікова О. В. Естетична культура у професійному становленні юриста: Конспект лекції / О. В. Колеснікова. – Х. : УкрЮУ, 1994.
11. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА•М, 1998. – 570 с.

Сенчак І. І.

Правова рефлексія як невід'ємний компонент у механізмі формування правосвідомості

У цій статті автор аналізує проблему дослідження правової рефлексії у науковій літературі, формулює зміст правової рефлексії, розглядає відмінність понять "правова рефлексія" і "рефлексія права", описує структуру правової рефлексії. Також визначає роль правової рефлексії у механізмі правосвідомості, як її невід'ємного компонента

Ключові слова: правова рефлексія, структура правової рефлексії, рефлексія права, правосвідомість

Сенчак І. І.

Правовая рефлексия как неотъемлемый компонент в механизме формирования правосознания

В этой статье автор анализирует проблему исследования правовой рефлексии в научной литературе, формулирует содержание правовой рефлексии, акцентирует внимание на различии понятий "правовая рефлексия" и "рефлексия права", изображает структуру правовой рефлексии. Также определяет роль правовой рефлексии в механизме правосознания, как его неотъемлемого компонента

Ключевые слова: правовая рефлексия, структура правовой рефлексии, рефлексия права, правосознание

Senchak I. I.

Legal self-reflection as an integral part of the mechanism of legal consciousness creation

In this article the author investigates the problem of legal self-reflection in scientific literature. He researches the content of legal self reflection and

stresses on the difference between legal self-reflection and reflection of law. The role of legal self-reflection in the mechanism of legal consciousness is examined in this article

Key words: legal self-reflection, the structure of legal self-reflection, reflection of law, legal consciousness